

“भारतीय श्रमिक महिलांची स्थिती : एक चिकित्सक अभ्यास”

आढाव रविंद्र पंडित¹, डॉ. हिरामण एम. क्षिरसागर²

¹सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, गोखले एजुकेशन सोसायटीचे, एन.बी. ठाकुर लॉ कॉलेज, नाशिक

²सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, म.वि.प्र. समाजाचे, कला, वाणिज्य महाविद्यालय सोयगाव, ता.

मालेगाव, जि. नाशिक

Corresponding Author – आढाव रविंद्र पंडित

DOI-10.5281/zenodo.10678971

प्रस्तावना:

प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृती ही पुरुषप्रधान आहे. आजही कुटुंबात आणि समाजात स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जाते. आजच्या काळातही स्त्रीला जन्मानंतर पित्यावर, विवाहानंतर पतिवर आणि वृद्धापकाळात मुलावर अवलंबून राहावे लागते. आज काही प्रमाणात स्त्रियांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची संधी मिळत असली तरी त्याचे प्रमाण फार अल्प आहे. महिला सबलीकरण ही काळाची गरज आहे, परिस्थितीनुरूप सर्व क्षेत्रात आमूलाग्र बदल होत आहे. या बदलानुसार जागतिक पातळीवर चर्चा होत आहे. महिला सबलीकरणासाठी विविध कार्यक्रम व ध्येय धोरणे राबवले जात आहेत. त्यातून महिला विकासाचा तसेच महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, धार्मिक, वैचारिक, कौटुंबिक, व्यावसायिक व सांस्कृतिक अशा विविध घटकांचा विचार केला जात आहे. विश्वातील अर्धी मानवी शक्ती स्त्री आहे, ती शक्ती देशाच्या विकासासाठी महत्वाची असल्यामुळे त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. खरे तर महिलांमध्ये आत्मविश्वास व साहस निर्माण करणे हा महिला सबलीकरणाचा मुख्य हेतू होय. म्हणून इ. स. १९७५ हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणून साजरे केले गेले. तसेच भारतानेही २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष जाहीर करून महिलांबाबत वेगवेगळ्या योजना आखल्या, त्यातूनच महिलांचे जीवनामान व दर्जा कसा उचावता येईल व त्यांची सर्व क्षेत्रात प्रगती कशी साधता येईल याचा सर्वकश विचार करण्यात आला.

स्थानिक, प्रादेशिक राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय बाबींमध्ये लिंग समानता हा नेहमीचा मुख्य विषय आहे. विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांमध्ये महिलांच्या समस्या दीर्घकाळपासून कायम आहेत. विविध प्रकारच्या जबाबदाऱ्या घेऊन मुलांच्या संगोपनात आणि कौटुंबिक उत्पन्नाला पूरक अशी भूमिका बजावण्याव्यतिरिक्त राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी प्रभावीपणे योगदान देणाऱ्या महिलांना आजही प्रत्येक स्तरावर भेदभाव केला जात आहे. विविध पातळ्यांवर अनेक उपाययोजना आणि प्रयत्न केले जात असतानाही आरोग्य, पोषण, शिक्षण, रोजगार, निर्णय घेणे या क्षेत्रात लिंग असमानता दिसून येते. केवळ लिंग भेदभाव कमी करणे हा मूलभूत मानवी हक्काचा विषय नाही, तर शाश्वत विकासाला गती देणे आवश्यक आहे. आर्थिक अभिवृद्धी आणि विकास यांस गती देण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेला १९७५ मध्ये चालना

मिळाली. मेक्सिकोमध्ये पहिल्या जागतिक महिला परिषदेत हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणून घोषित केले होते. १९९५ मधील बिजिंग येथील चौथ्या जागतिक महिला परिषदेत यांस गती मिळाली, ज्याने जगभरातील महिला सक्षमीकरणासाठी नवीन दृष्टी देणाऱ्या एका नव्या युगाची सुरुवात झाली.

१९९७ च्या आशियाई आर्थिक संकटानंतर जागतिक अर्थव्यवस्थेची आव्हाने एकत्रितपणे पेलण्यासाठी १९९९ मध्ये जगातील २० अर्थव्यवस्थांचा जी-२० आंतरराष्ट्रीय मंच स्थापन करण्यात आला. जी-२० मध्ये बी-२०, टी-२०, सी-२०, एल-२० आणि यासारखे स्वतंत्रपणे कार्यकारी गट कार्यरत आहेत. २०१५ मध्ये तुर्की अध्यक्षपदाच्या काळात महिला आर्थिक सक्षमीकरणाला अधिक चालना देण्याच्या उद्देशाने महिला २० (डब्ल्यू-२०) हा एक महत्वाचा गट स्थापन करण्यात आला आहे. महिला सक्षमीकरणाशी संबंधित प्रश्न हे महिलांच्या संबंधित देशपातळीवरील

प्राधान्यक्रम आणि आकांक्षांनुसार भिन्न आहेत. जी-२० च्या चौकटीत लागू केलेली विविध विकास घोरणे, योजना आणि कार्यक्रम यांच्या प्रभावामुळे महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीत लक्षणीय सुधारणा झालेली आहे. खरे तर असे म्हणता येईल की, डब्ल्यू-२० आणि महिला उद्योजक-वित्तीय पुढाकार हे सर्वात महत्त्वाचे उपक्रम आहेत. ज्याने महिला सक्षमीकरणासाठी सक्षम वातावरण प्रदान केले आहे. ज्यामुळे जीवनाला चांगला दर्जा प्राप्त होतो. स्थापनेपासूनच प्रत्येक जी-२० शिखर परिषद ही महिला आर्थिक सक्षमीकरण आणि इतर गंभीर समस्यांना तोंड देण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. डब्ल्यू-२० ही महिला-पुरुष समानतेवर जवळून समन्वय साधण्यासाठी एक महत्त्वाची यंत्रणा आहे.

भारताने १२ डिसेंबर, २०२२ रोजी डब्ल्यू-२० अध्यक्षपदाची सूत्रे हाती घेतली असून, 'महिला-नेतृत्व विकास' या माध्यमातून समन्याय आणि समानतेचे जग निर्माण करण्याचा दृष्टिकोन प्रत्यक्षात आणण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. भारताच्या अध्यक्षतेखाली डब्ल्यू-२० ची पाच प्राधान्य क्षेत्रे आहेत. ज्यात उद्योजकतेतील महिला, तळागाळातील महिला नेतृत्व, लिंग डिजिटल विभाजन, शिक्षण आणि कौशल्य विकास आणि हवामान बदल, कृतीतील सहभाग यांचा समावेश आहे. सदर शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट डब्ल्यू-२० च्या अनुषंगाने भारतातील महिलांची स्थिती अभ्यासणे व महिलांच्या मुख्य समस्यांवर प्रकाश टाकणे हे आहे. अर्थात, हा अभ्यास पूर्णतः दुय्यम आधारसामग्रीवर आधारित आहे.

महिला २० (डब्ल्यू-२०)

जी-२० प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग म्हणजे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने आंतरराष्ट्रीय महिला संघटना, थिंक टँक आणि महिला उद्योजक संघटनांचे जाळे हे आहे. एस.डी.जी.-५ च्या संदर्भात स्त्री-पुरुष समानता प्राप्त करण्यासाठी आणि सर्व महिला आणि मुलींना सक्षम करण्यासाठी श्रमशक्तीमध्ये महिलांचा समावेश करण्यासाठी पुरेसा वाव आहे. एकूणच दारिद्र्य आणि विषमता कमी करण्यासाठी डब्ल्यू-२० ने पगाराच्या कामाचा समान वाटा आणि बिनपगारी काळजी आणि घरगुती कामांना प्रोत्साहन देण्याच्या त्यांच्या वचनबद्धतेचा पुनरुच्चार केला. त्याचप्रमाणे जी-२० ने महिलांनी पारंपरिकपणे हाताळल्या जाणाऱ्या काळजी आणि घरगुती कामाचे मूल्य ओळखण्याचे आवाहन केले. आढाव रविंद्र पंडित, डॉ. हिरामण एम. क्षिरसागर

त्याचप्रमाणे, डब्ल्यू-२० ने यावर भर दिला की जी-२० ने महिला उद्योजकतेची क्षमता ओळखली पाहिजे आणि म्हणून वित्त, पत, प्रशिक्षण आणि तांत्रिक समर्थनात प्रवेश देऊन त्यांच्या वित्तीय समावेशनावर योग्य भर दिला पाहिजे. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या प्रवेशाबाबत डिजिटल लिंगभेद दूर करून डिजिटल समावेशन अधिक सखोल करण्यासाठी विशेष उल्लेख करण्यात आला. मुलींना विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी, गणित चा अभ्यास करण्यासाठी तरतूद करण्यासाठी डब्ल्यू-२० द्वारे जी-२० कडे विशेष तरतुदींचा आग्रह घरला जात आहे आणि महिलांच्या मालकीच्या उद्योगांना आणि ICT क्षेत्रातील नावीन्यपूर्णतेला पाठिंबा देण्याची गरज आहे. डब्ल्यू-२० ला बळकट करून न्याय्य आणि शाश्वत विकासासाठी महिला-केंद्रित घोरणे असायला हवीत, यालाही दुजोरा दण्यात आला.

जी-२० च्या उद्दिष्टांच्या चौकटीत महिलांचा आर्थिक सहभाग आणि सक्षमीकरणाच्या विषयांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी महिला आणि सामाजिक संस्थांच्या डब्ल्यू-२० नेटवर्कची भूमिका महत्त्वाची बनली आहे. गेल्या काही वर्षांत जी-२० ने अर्थपूर्ण घोषणा आणि संप्रेषणे सुरू करून महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी ठोस प्रयत्न केले आहेत. त्या अनुषंगाने सदस्य देशांच्या अर्थप्रक्रियांचे समन्वयही केले आहे. म्हणून, प्रत्येक सदस्य देशांनी आपापल्या देशांमध्ये लिंग समानता सुनिश्चित करण्यासाठी संबंधित कृतीयोग्य योजना तयार करणे अत्यावश्यक आहे. सामान्यतः महिला आणि अनौपचारिक व स्थलांतरित मजुरांना आरोग्य, शिक्षण, स्व-मालकीचा जमिनीचा अभाव आणि पशुधन मालकी हक्कांच्या बाबतीत अनेक प्रकारच्या वंचितांचा सामना करावा लागतो. अनेकदा या अडचणी वारशाने मिळत असल्याने पुढील पिढी देखील दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात ढकलली जाते. राष्ट्राच्या विकास प्रक्रियेला हातभार लावणाऱ्या आर्थिक क्रियाशीलतेत महिलांच्या समावेशास गती मिळाली पाहिजे.

महिला आणि शिक्षण

मानवी संसाधन हे राष्ट्राच्या विकासाचे द्योतक मानले जाते. २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतातील एकूण लोकसंख्येत महिलांचे प्रमाण ४८.५३% होते. ग्रामीण भागात हे प्रमाण ४८.८०% तर नागरी भागात ४८.१६% इतके आहे. सामान्य लिंग गुणोत्तरात ९४३ पर्यंत तर बाल

लिंग गुणोत्तर ९१८ इतके होते. महिला साक्षरता दर ६५.४६% होते. ग्रामीण भागात हा दर ५७.९%, तर शहरी भागात ७९.१% होता. तर महिलांचे सरासरी आयुर्मान ७०.७ वर्षे होते. २०१८ च्या राष्ट्रीय नमुना पाहणी अहवालानुसार, प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक महिला शिक्षणाचे प्रमाण अनुक्रमे

१८.९५%, १४.१% आणि १४.२% इतके होते, तर पदवी व त्यापढील शिक्षणाच्या बाबतीत महिलांचे प्रमाण केवळ ८.३% एवढे होते. उच्च माध्यमिक शिक्षणानंतर महिलांचे गळतीचे प्रमाण अधिक आहे. याचे कारण म्हणजे शैक्षणिक सुविधांचा अभाव, महिलांची असुरक्षितता, ग्रामीण क्षेत्रातील उच्च शिक्षणाचा अभाव व मुलींच्या शिक्षणापेक्षा मुलांच्या शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले जाते. महिलांमधील निर्णयक्षमता आणि कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी शिक्षण हा घटक महत्त्वाची भूमिका बजावतो. कार्यक्षम मानव संसाधन विकासाच्या दृष्टीने महिलांचा आर्थिक विकासातील सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे.

शैक्षणिक पातळीनुसार लिंगसमता सूचकांकानुसार, प्राथमिक ते उच्च शिक्षणातील १९५०-५१ ते २०१७-१८ पर्यंतचा लिंगसमता सूचकांकावरून असे दिसून येते की, प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तरात महिलांचे शिक्षण घेण्याचे प्रमाण अधिक आहे. परंतु उच्च शिक्षण पातळीला मात्र ते कमी झाले आहे. १९५०-५१ मध्ये प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शिक्षण स्तरात हे सूचकांक अनुक्रमे ०.४१ व ०.२२ होता, तर २०१७-१८ मध्ये हे प्रमाण १.०२ व १.११ होते. उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत २००५-०६ या वर्षी लिंगसमता सूचकांक ०.६९ होता. २०१७-१८ मध्ये त्यात ०.९३ एवढी वाढ झाली आहे. महिलांच्या शिक्षणाचे महत्त्व आणि देशपातळीवर महिला शिक्षणासाठी राबविले जाणारे विविध उपक्रम यांमुळे महिला शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे; पण ही वाढ अपेक्षेपेक्षा कमी आहे.

भारतातील ३ ते ३५ वर्षे वयोगटातील कधीही शिक्षण न घेण्याच्या नोंदणी न केलेल्या महिलांचे प्रमाण १६.६% आहे. हे प्रमाण ग्रामीण भागात १९.३% तर नागरी भागात ९.६% आहे. शिक्षण न घेण्याच्या कारणानुसार, सर्वाधिक महिला ४६% इतर कारणे, १९.९% शिक्षणात रुची नाही, १३.६% वित्तीय समस्या व आढाव रविंद्र पंडित, डॉ. हिरामण एम. क्षिरसागर

११.७% घरकामात व्यस्तता ही आहेत. शिक्षण न घेणाऱ्या महिलांमध्ये ग्रामीण भागातील महिलांचे प्रमाण अधिक आहे. कारण ग्रामीण भागात आजही महिलांच्या शिक्षणाला कमी महत्त्व, लहान वयापासूनच मुलींवर घरगुती कामांची जबाबदारी या सामाजिक समस्यांमुळे महिलांचे शिक्षण घेण्याचे प्रमाण कमी दिसून येते. २०१८ या वर्षी भारतातील अर्धवट शिक्षण सोडलेल्या महिलांचे प्रमाण ४२.२% आहे. ग्रामीण भागाच्या (४०%) तुलनेत नागरी भागात (४७.८%) हे प्रमाण अधिक आहे. यात सर्वाधिक महिला घरगुती कामातील व्यस्ततेमुळे, आर्थिक समस्या व शिक्षणात रुची नाही इत्यादी कारणांमुळे शिक्षण अर्धवट सोडतात. उच्च माध्यमिक शिक्षणानंतर महिलांचे गळतीचे प्रमाण अधिक आहे. याचे कारण म्हणजे शैक्षणिक सुविधांचा अभाव, महिलांची असुरक्षितता, ग्रामीण क्षेत्रातील उच्च शिक्षणाचा अभाव व मुलींच्या शिक्षणापेक्षा मुलांच्या शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले जाते. महिलांमधील निर्णय क्षमता आणि कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी शिक्षण हा घटक महत्त्वाची भूमिका बजावतो. कार्यक्षम मानव संसाधन विकासाच्या दृष्टीने महिलांचा आर्थिक विकासातील सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे.

महिला आणि आरोग्य

देशाच्या प्रगतीचा एक महत्त्वपूर्ण व आवश्यक घटक म्हणजे देशातील सर्व वयोगटातील व्यक्तींचे उत्तम आरोग्य होय. भारतासारख्या विकसनशील देशात मोठ्या प्रमाणावरील लोकसंख्येचे आरोग्य अबाधित ठेवणे म्हणजे सरकारी आरोग्य यंत्रणेसाठी मोठे आव्हान आहे. त्यात भारतातील महिलांचे आरोग्य बघता अजूनच जबाबदारी वाढते. कारण भारतातील महिलांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने भारताची स्थिती निराशाजनक दिसून येते. महिलांचे आरोग्य हे त्यांच्या भावनिक, धार्मिक, सामाजिक आणि भौतिक कल्याणाशी संबंधित असून ते त्यांच्या जीवनातील विविध सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक घटकांशी निगडित असते. भारतातील महिलांचे त्यांच्या कुटुंबाच्या विकासातील योगदान अनमोल असते, मात्र श्रमशक्ती सहभाग आणि शिक्षण याबाबतीत महिलांचे स्थान आजही दुय्यम आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीचा पगडा असल्याने महिलांना मर्यादित स्वातंत्र्य प्राप्त होते. त्यामुळे त्यांना मानसिक आणि शारीरिक अशा दोन्ही प्रकारच्या आजारांना सामोरे जावे लागते. भारतातील महिलांच्या मुख्य आरोग्य

विषयक समस्या म्हणजे त्यांचे जननक्षम आरोग्य, मुलगा-मुलगी मधील भेदभाव, संसर्जन्य आजार इत्यादी आहेत. अपुरा व कमी पोषण आहारांमुळे भारतातील महिलांना अनेक आजारांना बळी पडावे लागते. त्यामुळे शारीरिक विकास होत नाही आणि अर्भक मृत्युदर आणि माता मृत्युदर प्रमाण वाढते. भारतात महिलांच्या आहाराबाबत लिंगभेद केला जातो. म्हणून भारतात महिला शिक्षण जितके महत्वाचे तितकेच महिलांच्या आरोग्य आणि पोषक आहाराबाबत देखील समाजात जागरूकता असणे तितकेच महत्वाचे आहे.

आयुर्मानात झालेली वाढ ही समाजाच्या प्रगतीचे एक महत्वाचे लक्षण मानले जाते. आरोग्यविषयक सुविधांतील वाढ, वैद्यकीय क्षेत्रातील प्रगती आणि अधिक पोषण युक्त आहार या कारणांनी भारतातील १९९०-९४ या कालावधीत महिलांचे आयुर्मान ६०.४ वर्षे वरून २०११-१५ या काळात ७० वर्षेपर्यंत वाढले आहे, ही समाधानाची बाब आहे. मात्र अर्भक मृत्युदरात मुलींचे प्रमाण मुलांपेक्षा अधिक आहे. २००१ मध्ये भारतात माता मृत्युदर ३०१ होता, तर २०१५ ते १७ या काळात तो १२२ पर्यंत कमी करण्यास यश प्राप्त झाले आहे. राज्यनिहाय माता मृत्युदर सर्वाधिक आसाम राज्यात (२२९) तर सर्वात कमी केरळ राज्यात (४२) आहे. भारतात रक्ताची कमतरता असणा-या महिलांचे प्रमाण ५७.००% एवढे आहे. नागरी भागात हे प्रमाण ग्रामीण भागाच्या तुलनेत कमी आहे. राज्यनिहाय स्थिती बघता २०१९-२० यावर्षी सर्वाधिक प्रमाण पश्चिम बंगालमध्ये ७१.४ तर सर्वात कमी केरळ राज्यात ३६.६% आणि लक्षद्वीप या केंद्रशासित प्रदेशात २५.८७ एवढे होते. रक्ताची कमतरता असणाऱ्या महिलांचे

प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. महिलांचे आरोग्य आणि पोषण याकडे गांभीर्याने लक्ष देणे गरजेचे आहे, तरच महिलांच्या आराम्यविषयक स्थिती सुधारू शकते.

महिला आणि श्रमदलातील सहभाग

भारतातील महिलांचे श्रमदलातील योगदान पुरुषांच्या तुलनेने खूप कमी आहे. आर्थिक विकास जलदगतीने साधण्यासाठी समाजातील सर्व घटकांचा समान सहभाग असणे आवश्यक आहे. भारतातील महिलांची रोजगारविषयक स्थिती बघता २०१५-१६ मध्ये महिलांचा श्रमदलातील वाटा २३.७% इतका होता. राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेच्या अहवालानुसार, २०११-१२ मध्ये भारतातील श्रमदल सहभाग दर ५५.९% होता. २०१७-१८ मध्ये ४९.८% इतकी घसरण दिसून आली, तर महिलांच्याबाबतीत २०११-१२ मध्ये बेरोजगारी दर ८% वरून २०१७-१८ मध्ये २३.३% एवढा म्हणजे जवळपास तीन पटीने वाढ झाली आहे. ग्रामीण भागात श्रमदल सहभाग दर २०११-१२ व २०१७-१८ मध्ये अनुक्रमे ६७.७% वरून ५८.७% एवढा कमी झाला, तर नागरी भागात अनुक्रमे ४९.३% वरून ४७.६% एवढी घट झाली. ग्रामीण भागात शिक्षणाचा आणि कौशल्याचा अभाव असल्याने बेरोजगारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. महिलांच्या बाबतीत कौटुंबिक जबाबदाऱ्या अधिक असल्याने कुटुंबाला प्राधान्य दिले जाते. तसेच कामाचे अधिक तास, वेतनदरातील भिन्नता, कामाच्या ठिकाणी पुरेशा सुविधांचा अभाव, महिलांच्या सुरक्षिततेचा अभाव इत्यादी कारणांमुळे महिला रोजगार प्रमाणात घट झालेली दिसते.

तक्ता क्र. १ : भारतातील क्षेत्रनिहाय श्रमिक महिलांचे प्रमाण (१९८३-२०१८)

वर्ष	प्रथमिक क्षेत्र				द्वितीय क्षेत्र				तृतीय क्षेत्र			
	ग्रामीण		नागरी		ग्रामीण		नागरी		ग्रामीण		नागरी	
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला
१९८३	७७.५	८७.५	१०.३	३१.०	१०.३	७.७	३४.७	३१.०	१२.२	४.८	५५.०	३८.०
१९८७-८८	७४.५	८४.७	९.१	२९.४	१२.१	१०.३	३४.०	३१.७	१३.३	५.२	५६.४	३८.५
१९९३-९४	७४.१	८६.२	९.०	२४.७	११.२	८.३	३२.९	२९.१	१४.७	५.६	५८.०	४६.३
१९९९-००	७१.४	८५.२	६.६	१७.७	१२.६	९.०	३२.८	२९.४	१६.१	५.८	६०.८	५२.९
२००४-०५	६६.५	८३.३	६.१	१८.१	१५.५	१०.२	३४.४	३२.४	१८.०	६.६	५९.५	४९.५
२००९-१०	६२.८	७९.४	६.०	१३.९	१९.३	१३.०	३४.६	३३.३	१७.८	७.६	५९.३	५२.८
२०११-१२	५९.४	७४.९	५.६	१०.९	२१.९	१६.८	३५.४	३४.०	१८.६	८.४	५९.१	५५.१
२०१७-१८	५५.०	७३.२	५.४	९.१	२३.२	१३.६	३६.०	३०.१	२२.०	१३.२	५८.७	६०.७

स्रोत: Report on Men and Women in India, 2020. (www.mospi.nic.in)

तक्ता क्र. १ मध्ये १९८३ ते २०१८ मधील भारतातील क्षेत्रनिहाय महिला श्रमिकांचे प्रमाण दर्शविले आहे. प्राथमिक क्षेत्रात महिला श्रमिकांचे प्रमाण अधिक आहे. हे प्रमाण ग्रामीण व नागरी भागात अनुक्रमे ८७.५४% व ३१.०% आहे. द्वितीय क्षेत्रात महिला श्रमिकांचे प्रमाण ग्रामीण भागात ७.७%, तर नागरी भागात ३१.०% आहे. ग्रामीण भागात हे प्रमाण खूप कमी दिसून येते. तसेच २०१७-१८ यावर्षी तृतीय क्षेत्र म्हणजेच सेवा क्षेत्रात कार्यरत महिला श्रमिकांचे प्रमाण ग्रामीण व नागरी भागात अनुक्रमे १३.२% व ६०.७% इतके आहे. १९८३ ते २०१७-

१८ या कालावधीत महिला श्रमिकांचे प्रमाण प्राथमिक क्षेत्रात कमी होत आहे, तर द्वितीय व तृतीय क्षेत्रात वाढत आहे. प्राथमिक क्षेत्रात महिला श्रमिकांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत अधिक असल्याने कृषी क्षेत्रात महिलांचा सहभाग अधिक दिसून येतो. द्वितीय व तृतीय क्षेत्रात शिक्षण व कौशल्यांवर आधारित रोजगार अधिक असल्याने महिलांचे प्रमाण या दोन्ही क्षेत्रात तुलनेत कमी दिसून येते. ग्रामीण क्षेत्रात हे प्रमाण खूपच कमी आहे म्हणून महिला केंद्रित ग्रामीण उद्योगांना चालना देणे आवश्यक आहे.

तक्ता क्र. २ : भारत व महाराष्ट्र तुलनात्मक श्रमदल सहभाग दर (१९९३-२०१८)

वर्ष	भारत				महाराष्ट्र			
	ग्रामीण		नागरी		ग्रामीण		नागरी	
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला
१९९३-९४	८७.६	४९.१	८०.१	२३.८	५५.१	५२.६	४७.७	१६.९
१९९९-००	८४.५	३६.४	७८.२	१८.०	५३.७	४८.८	३८.०	१३.३
२००४-०५	८६.४	४९.७	७९.६	२४.६	५६.६	५६.०	४७.४	१९.०
२००९-१०	८२.५	३७.८	७६.२	१९.४	५९.२	५६.७	४३.६	१४.२
२०११-१२	८१.३	३५.८	७६.४	२०.५	५७.६	५४.९	३८.८	१६.६
२०१७-१८	७६.४	२४.६	७४.५	२०.४	५५.७	५३.७	२८.९	१४.९

स्रोत: Report on Men and Women in India, 2020. (www.mospi.nic.in)

तक्ता क्र. २ मध्ये १९९३-९४ ते २०१७-१८ या काळातील भारत व महाराष्ट्र तुलनात्मक श्रमदल सहभाग दर दर्शविला आहे. भारतात ग्रामीण भागात पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचा श्रमदल सहभाग दर १९९३-९४ या वर्षी १.७६ पटीने कमी होता, तर २०१७-१८ या वर्षात हा दर जवळपास तीन पटीने कमी झाला आहे. नागरी भागात हे प्रमाण १९९३-९४ मध्ये व २०१७-१८ या वर्षात अनुक्रमे ३.३ व ३.६५ पटीने कमी आहे. भारतात महिला व पुरुष श्रमदल सहभागात वर्षागणिक घट होत आहे. महाराष्ट्रात ग्रामीण भागात महिला व पुरुष सहभाग दर जवळपास समान आहे. तर नागरी भागात हा दर १९९३-९४ या वर्षात २.८८ तर २०१७-१८ यावर्षी जवळपास दुपटीने कमी आहे. राज्यात महिलांचा श्रमदल सहभाग दर ग्रामीण भागात २००४ ते २०१० या कालावधीत ५६.७ टक्क्यांपर्यंत होता. त्यानंतर मात्र यात घट झाली आहे. तर नागरी भागात हा दर २००४-०५ पर्यंत वाढला, मात्र त्यानंतर यात घट होत आहे. नागरी भागात अधिक कौशल्य व तंत्रप्रणाली आधारित रोजगार निर्मिती होत असल्याने महिलांचे प्रमाण नागरी भागात कमी दिसते, तर ग्रामीण भागातील महिला मोठ्या प्रमाणात कृषी क्षेत्रात कार्यरत आढाव रविंद्र पंडित, डॉ. हिरामण एम. क्षिरसागर

असल्याने त्यांचा सहभाग ग्रामीण भागात अधिक आहे. महिला आणि उद्योजकता

महिला उद्योजकता हे महिला रोजगार निर्मितीसाठी एक उत्तम व शाश्वत माध्यम आहे. महिला त्यांच्या कौशल्यांचा पुरेपूर वापर करून उत्पन्नाचा स्रोत निर्माण करू शकतात. त्यामुळे महिलांनी अधिकाधिक उद्योजकतेकडे वळणे हा त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी एक उत्तम मार्ग ठरू शकतो. शासकीय पातळीवर महिला उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक योजना व कार्यक्रम राबविले जातात. जेणेकरून महिला अधिकाधिक स्वयंरोजगारात सामावल्या जातील आणि समाजातील इतर महिलांना देखील प्रेरणा मिळेल.

महिला आणि वित्तीय साक्षरता

आजच्या आधुनिक आणि बोटोंकीकरणाच्या (डिजिटल) युगात प्रत्येक व्यक्तीने वित्तीय साक्षर असणे आवश्यक आहे. वित्तीय साक्षरता ही विविध आर्थिक सेवा व साधनांची मागणी निर्माण करते व सामान्य जनतेला बँकेने उपलब्ध करून दिलेल्या साधनांची, सेवेच्या आवश्यकतेची व लाभांची माहिती करून देते. त्यामुळे वित्तीय समावेशकतेला गती मिळते. समाजाच्या सर्वच लोकांना

कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात आर्थिक साक्षरतेची नितांत गरज आहे. आजही महिला मोठ्या प्रमाणात आर्थिकदृष्ट्या वंचित आहेत. अशा महिलांवर लक्ष केंद्रित करून वित्तीय साक्षर करणे आवश्यक आहे. वित्तीय साक्षरतेचा साधारण अर्थ कार्यक्षमपणे वित्तविषयक निर्णय घेण्यासाठी कोणत्याही व्यक्तीकडे आवश्यक क्षमता असणे होय. वित्तीय साक्षर व्यक्ती वित्तविषयक व्यवस्थापन बौद्धिक क्षमतेच्या आधारे आणि कार्यक्षमपणे निवड करून करते. The Organization of Economic Co-operation and Development (OECD) नुसार, 'वित्तीय साक्षरता म्हणजे वित्तविषयक ध्येय आणि वित्तीय निर्णय घेण्यासाठी आवश्यक वित्तविषयक जागरूकता, ज्ञान, कौशल्य, दृष्टिकोन आणि वित्तीय वर्तणूक यांचा योग्य मेळ होय. वित्तीय ज्ञान, वित्तीय वर्तन आणि वित्तीय दृष्टिकोन हे तीन घटक वित्तीय साक्षरतेत महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. या तीन घटकांच्या आधारे प्रत्येक व्यक्तीच्या वित्तीय साक्षरतेचे मापन करता येते. सर्वाधिक वित्तीय साक्षरता असणारा देश ब्राझील (५०.२%) आहे. भारतात वित्तीय साक्षरतेचे प्रमाण ३६.८% इतके आहे. एकूण २७ देशांत भारताचा १९ वा क्रमांक लागतो.

The Standard and Poor's Ratings Services Financial Literacy Survey 2015 नुसार, जागतिक पातळीवर वित्तीय साक्षरतेत महिला व पुरुषांमध्ये ५ टक्क्यांनी तफावत दिसते. ३५% पुरुष तर ३०% महिला वित्तीय साक्षर होत्या. भारतात हे प्रमाण पुरुष आणि महिला अनुक्रमे २८ व २०% होते. भारतात महिलांमधील वित्तीय साक्षरता खूप कमी आहे. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या नॅशनल स्ट्रॅटर्जी फॉर फायनान्शियल एज्युकेशन २०२०-२५ या अहवालानुसार, भारतात २०१३ यावर्षी महिला व पुरुष वित्तीय साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे १६% व २३% होते. हेच प्रमाण २०१९ यावर्षी अनुक्रमे २१% व २९% इतके होते, महिला वित्तीय साक्षरतेचे प्रमाण ५% नी वाढले आहे. पुरुषांच्या तुलनेत महिला साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. गृह व्यवस्थापन आणि सौदाशक्ती यात महिला पारंगत असल्यातरी आजही महिला आर्थिक निर्णयांसाठी पूर्णपणे कुटुंबातील पुरुषांवर अवलंबून असतात. परंतु महिलांवर प्रतिकूल परिस्थिती (जसे- विधवापण, घटस्फोट, गरिबी, निरक्षरता व कुटुंबावर आलेली आपत्ती इत्यादी) ओढवली तर आर्थिक व्यवहार करताना आणि बाहेरील जगाशी सामना करताना मात्र त्यांची कसोटी लागते. म्हणून महिलांनी कुटुंबातील आर्थिक व्यवहार समजून घेण्यासाठी आढाव रविंद्र पंडित, डॉ. हिरामण एम. क्षिरसागर

त्यांना किमान वित्तीय साक्षर असणे आवश्यक आहे. जेणेकरून त्या कार्यक्षम आणि योग्य वित्तीय निर्णय घेतील. यामुळे त्यांच्या कुटुंबाला फायदा तर होईलच : तसेच त्यांच्या भावी पिढीला देखील याबद्दल लहानपणापासून ज्ञान अवगत होईल.

सारांश:

महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक सक्षमीकरणाचा संबंध बहुतेक वेळा श्रमशक्ती आणि उत्पन्नाशी संबंधित असतो. तथापि, रोजगार आणि उत्पन्नाच्या वाढीव प्रवेशामुळे महिलांची सामाजिक- आर्थिक स्थिती आणि निर्णय घेण्याच्या सामर्थ्यात सुधारणा होत नाही. सामाजिक-सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय अशा विविध घटकांना काही जी-२० देशांमध्ये सतत लिंग तफावतीसाठी जबाबदार असल्याचे म्हटले जाते. वास्तविक सक्षमीकरणासाठी, भक्कम सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि कायदेशीर उपायांसाठी, विविध क्षेत्रांमध्ये लिंगभाव समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी भेदभावमुक्त धोरणे आवश्यक आहेत. या संदर्भात, जी-२० चे दोन महत्त्वपूर्ण उपक्रम, उदा. महिला सक्षमीकरणासाठी डब्ल्यू-२० आणि We-Fi च्या स्थापनेमुळे महिलांना पुरुषांच्या जगात स्वतःला ठामपणे मांडण्यासाठी मोठ्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. जी-२० देशांमधील सरकारांनी महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत लक्षणीय सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सार्वजनिक, खाजगी संस्था आणि नागरी संस्था यांच्याशी घनिष्ठ भागीदारीत प्रभावीपणे कार्य केले पाहिजे. येथे हेही आवर्जून सांगावे लागेल की, आतापर्यंत मिळालेले परिणाम हे सकारात्मक उपक्रमांचे फलित आहेत. महिला सक्षमीकरण ही एक क्रमिक प्रक्रिया आहे आणि ती एका रात्रीत साध्य होऊ शकत नाही. तळाशी असलेल्यांबद्दलची एकूण धारणा बदलली पाहिजे. प्रस्तुत लेखात भारतातील महिलांची संख्या, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, निर्णयक्षमता, उद्योजकता, महिला सक्षमीकरण आणि वित्तीय साक्षरता या घटकांचे विश्लेषण केले आहे. भारतातील महिलांची स्थिती पाहता आजही महिला शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि निर्णय क्षमतेतील प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत कमी दिसून येते. शासकीय पातळीवर महिला सक्षमीकरणासाठी अनेक योजना व कार्यक्रम राबविले जातात. तसेच महिलांना समाजात समान दर्जा मिळवून देण्यासाठी अनेक कायदे करण्यात आले आहेत.

याविषयी महिलांमध्ये जागरूकता वाढविणे गरजेचे आहे. सामाजिक पातळीवर लिंगभाव समानता प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे, तरच देशाचा सर्वांगीण विकास साध्य होऊ शकतो.

संदर्भ ग्रंथ

1. Beena Pandey (2020) “Moving ahead for women empowerment in G20”, G20 DIGEST, April 2020.
2. Kishor and Gupta, (2004) “Women’s Empowerment in India and Its States- Evidence from the NFHS”, Economic and Political Weekly, Vol.39, January 2004.
3. Nelasco Shobana, (2010) “Status of Women in India”, Deep and Deep Publications, New Delhi, 1st Edition.
4. Pratisha Padmasri Deka (2015) “Financial literacy and financial inclusion for women empowerment: A study”. International Journal of Applied Research 2015, Vol. 1(9).
5. बोरसे संगीता (२०२२) “कौटुंबिक वित्तीय व्यवस्थापनात महिलांची भूमिका पुणे शहराच्या संदर्भात”, अप्रकाशित पीएच. डी. प्रबंध, एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ, मुंबई, जून २०२२.
6. महाजन वंदना (२०१३) “स्त्रीवाद आणि समाज परिवर्तन”, अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे.
7. मंदाकिनी गीताली (२००९) “स्त्रीप्र श्र सोडवताना”, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि., पुणे.
8. देशमुख अरुण (२०१०) “मानवी हक्क आयोग”, मनोरमा प्रकाशन, मुंबई.
9. गुप्ता सुरेश (२००२) “सक्षम स्त्री आरोग्य आणि कायदा”, सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर.
10. महिलांचे हक्क व अधिकार, २००१.
11. योजना मासिक सप्टेंबर, २०१६.